

‘Gij echtpaar, vol van deugd’

Huwelijk en sociaal werk rond 1900

Christianne Smit

Eind negentiende eeuw zag een roman het licht waarin aan het slot een huiselijke idylle werd geschetst. Na een dag die ze zelf met intellectuele arbeid werkend door heeft gebracht, verwelkomt een vrouw haar echtgenoot verheugd wanneer hij thuiskomt van zijn arbeid buitenshuis. Bij zijn binnenkomst slaakt ze ‘een klein geluid van vreugde’, komt naderbij en nestelt zich tegen hem aan. Daarna lopen ze zwijgend, maar ‘in een blij genieten van zich weer samen voelen’, naar de wieg van hun dochtertje. Ze genieten van elkaars aanwezigheid, want overdag werken ze beiden en ‘s avonds vaak ook, of ze gaan naar vergaderingen, luisteren naar mooie muziek of krijgen bezoek van ‘uitverkoren vrienden’. Maar in de namiddag:

‘waren ze altijd samen alleen, en spraken. Het was hun vreugdeurtje: zij vertelden elkaar van hun werken, ze dachten hardop over alles, en maakten plannen over de opvoeding van het kleine popje in de wieg, en zeiden elkaar hun emoties, en ondervindingen, en hun liefde.’ (Goekoop-de Jong van Beek & Donk, 1984, p. 564)

Met deze idylle eindigt het fictieve verhaal over de ontwikkeling van Hilda van Suylenburg, een jonge adellijke vrouw die

onder leiding van een vrouwelijke arts wordt ingewijd in de sociale misstanden van haar tijd en zich publiekelijk gaat inzetten om deze misstanden met woord en daad te bestrijden. Daarin werkt ze samen met een partner, de sociaal begane ingenieur Maarten van Hervoren, met wie ze uit liefde is getrouwd. Opvallend genoeg belet de huwelijkse staat, noch de komst van een baby, Hilda om haar actieve loopbaan als advocaat voort te zetten. Vooral het sociale aspect ervan zou in haar ogen voor iedereen moeten gelden, want: ‘ieder kan in eigen kleine ruimte een licht zijn, ieder, als het hooge in hem wakker is geworden, kan mee werken aan het eeuwige doel van volmaking, waaraan gearbeid hebben al de edelsten onder ons!’ Met deze roman werd een richting aangegeven waarin hervormingsgezinde mannen en vrouwen zich sociaal, progressief en feministisch konden ontwikkelen (Goekoop-de Jong van Beek & Donk, 1984, p. 566).

Als we terugkeren naar de werkelijkheid van de negentiende eeuw, blijkt deze inzet en dit idealisme voor een betere wereld meer dan alleen fictie. Een groeiende groep binnen de ontwikkelde burgerij ging zich, net als het fictieve echtpaar, in het laatste kwart van de negentiende eeuw, in toenemende mate inzetten voor eenzelfde

'volmaking' van de maatschappij. Centrale punten daarbij waren het bestrijden van de slechte leef- en werkomstandigheden in de steden – verergerd als gevolg van urbanisatie en industrialisatie – en het tegengaan van de groeiende maatschappelijke kloof tussen de klassen: de zogenaamde 'sociale kwestie'. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen ontwikkelingen op materieel gebied, zoals verbeteringen van de arbeiderswoningen en het aanleggen van riolering en drinkwatervoorzieningen, en ontwikkelingen op sociaal en cultureel gebied. Bij dit sociale werk ging het om zeer diverse initiatieven, zoals het aanbieden van scholing om verder te komen in de maatschappij, het aanleren van betere woon- en leefmanieren, maar ook het geven van cursussen om de vrije tijd fatsoenlijk door te brengen, het openen van speeltuinen en de verspreiding van kunst en cultuur onder de arbeidersbevolking. Behalve met de vele praktische initiatieven om tot een betere, leefbaarder wereld te komen richtte het streven zich tegelijkertijd op hogere idealen. Hierin zou elke inwoner van het land een volwaardig burger moeten worden, die sociaal en politiek kon participeren in de maatschappij. Het opkweken en stimuleren van zulke ontwikkelde burgers, die vervuld waren van voldoende verantwoordelijkheidsgevoel en gemeenschapszin, werd dan ook op vele manieren enthousiast ter hand genomen (Smit, 2007).

Van oudsher behoorde een deel van het charitatieve werk tot de taak van vrouwen uit de middenklasse en elite. Ook binnen het algemene hervormingsstreven dat aan het eind van de negentiende eeuw opgang maakte, was er voor vrouwen – met hun veronderstelde specifieke talenten voor sociale, zorgende en onderwijzende taken – een grote rol weggelegd. Hierdoor namen vanaf 1890 publieke activiteiten op

Helene Mercier

sociaal gebied door vrouwen in belangrijke mate toe. En deze toenemende aandacht en praktijk van sociale hervorming van de maatschappij zou op termijn tevens leiden tot een uitbreiding van de mogelijkheden van betaalde functies voor vrouwen, vooral in het sociaal-maatschappelijk werk. Maar niet alleen de vraag naar specifiek vrouwelijke talenten zorgde voor een uitbreiding van vrouwen in publieke functies. Vrouwen voelden zich ook aangesproken om het veronderstelde uiteenvallen van de maatschappij te keren en ontplooiden op eigen initiatief veelsoortige activiteiten. Daarin zouden ze, volgens de feministische historica Lewis, hun eigen, seksespecifieke verantwoordelijkheidsgevoel als burger in de praktijk hebben gebracht (Lewis, 1991, p. 7). Daarbij wordt verondersteld dat de uitbreiding van de zorg voor het eigen gezin naar de zorg voor de gemeenschap een kleine stap moet zijn geweest. Binnen de groep die op diverse manieren de aanpak van de sociale kwestie in de praktijk bracht, was het aandeel van vrouwen dan ook opval-

lend – een aandeel dat voortkwam uit de vraag naar vrouwelijke inzet dan wel uit een ‘innerlijke roeping’ voortkwam.

De activiteiten van de fictieve Hilda en Maarten lijken dus een afspiegeling van de laat-negentiende-eeuwse realiteit. Maar ook hun idyllisch verbond lijkt niet alleen in fictie te hebben bestaan. Binnen de groep sociale hervormers bevonden zich ook in werkelijkheid echtparen, die zich samen sterk maakten voor sociale hervormingen van de maatschappij. Daarmee maakten ze hun private verbintenis en hun wettelijk en emotioneel verbond tot onderdeel van een openlijke strijd voor sociale idealen en een algemeen publiek belang.

Door de persoonlijke levens en maatschappelijke inspanningen van sociale hervormers rond 1900 te bestuderen, kunnen de kenmerken van hun idealen en initiatieven worden belicht en binnen het algemene hervormingsstreven worden geplaatst. Wanneer in detail naar het aandeel van vrouwen wordt gekeken, kunnen daarbinnen de diverse specifieke genderspecten die een rol speelden binnen het sociale hervormingsstreven worden toegelicht: de veronderstelde noodzakelijke seksespecifieke kenmerken die gebruikt werden, de vergroting van de publieke speelruimte en de verruiming van beroepsmogelijkheden voor vrouwen. In dit artikel ligt echter de nadruk op een aantal ‘sociale echtparen’, waardoor een nadere blik kan worden geworpen op de rol van sekse in het sociaal werk van gehuwde vrouwen. De huwelijkse staat zou enerzijds tot een verruiming van de mogelijkheden voor een publiek leven en sociale arbeid kunnen hebben geleid. De steun van echtgenoten, de afwezigheid van de noodzaak van betaalde arbeid voor gehuwde vrouwen, het respect dat de positie van gehuwde vrouw met zich meebracht en de kans om via het publieke leven van hun

man toegang te krijgen tot publieke of politieke personen en posities zouden daarbij behulpzaam kunnen zijn. Anderzijds zou de huwelijkse staat kunnen leiden tot een inperking van de mogelijkheden van vrouwen. De heersende opvattingen over de specifieke huiselijke rol van getrouwde vrouwen – door de omgeving, de echtgenoot of door de vrouwen zelf opgelegd – of een tekort aan tijd vanwege bezigheden binnen het gezin zouden juist hindernissen kunnen zijn. Door een blik te werpen op het leven van drie sociaal actieve echtparen, te weten het echtpaar Van der Pek – Went, Rutgers – Hoitsema en Van Marken – Matthes, wil ik in dit artikel meer licht werpen op de rol die het huwelijk en opvattingen over sekse speelden in het leven van sociaal actieve paren rond 1900 (Henkes & Los, 1998, p. 6).

Louise Went (1865-1951) en Jan van der Pek (1865-1919)

De vader van Louise Went, een Amsterdamse effectenmakelaar, overleed toen Louise zestien jaar oud was, waardoor Louise en haar twee zusters een opleiding moesten gaan volgen. Louise werd lerares, maar ze had daarnaast een grote interesse voor sociale problemen, en hielp op eigen houtje arbeidersvrouwen uit de nabijgelegen Jordaan met lezen. Ook las ze zelf veel over de sociale kwestie, onder meer in het *Sociaal Weekblad*, een toonaangevend hervormingsgezind tijdschrift. Na het lezen van artikelen van redactrice Helene Mercier, eind jaren 1880, over de problemen rond arbeiderswoningen, zou Went contact met haar hebben opgenomen (Blomberg, 1985, p. 12). Mercier was een spin in het web van diverse Amsterdamse initiatieven op sociaal gebied en zij bracht Went in contact met verschillende commissies

en verenigingen die zich met de verbetering van het leven van arbeiders in de stad bezighielden.

Een van de commissies waar Went zich actief voor ging inzetten was een commissie die de oprichting van een woningbouwvereniging voor arbeiderswoningen in de Jordaan voorbereidde. De commissie bestond naast Went uit sociale hervormers – Anton Kerdijk en Helene Mercier –, sociaal begane investeerders – C.W. Janssen en J. Kruseman – en de architecten Jan van der Pek en P.J. Smitt. Het ideaal van de commissie was om op de plek van krotten en sloppen vrijstaande huisjes voor arbeidersgezinnen te bouwen, maar gezien de grondprijzen en het ruimtegebrek in de Jordaan was dat ideaal onbereikbaar.¹ Toch wilde men geen goedkope huurkazernes neerzetten, maar woningen bouwen waar voldoende licht en lucht binnen kon komen. Daarnaast was het plan om de toekomstige bewoners te ‘begeleiden’ in de bewoning van hun nieuwe huizen. Helene Mercier had reeds in diverse publicaties het belang van zulk soort ‘woningopzicht’ toegelicht, een fenomeen dat door de initiatieven van en publicaties over de Britse Octavia Hill wereldwijde bekendheid zou krijgen.

Voordat de bouw begon reisde Louise Went in 1895 dan ook af naar Londen om daar Octavia Hill te bezoeken en stage bij haar te lopen. Twee jaar eerder was de Amsterdamse Johanna ter Meulen haar al voorgegaan en zij was reeds als eerste Nederlandse woningopzichteres werkzaam in Amsterdam. Toen Went in Londen kwam, raakte ze sterk onder de indruk van het werk en de persoonlijkheid van Hill. Van haar leerde ze wat het beroep van woningopzichteres inhield: niet alleen het toewijzen en verhuren van woningen, het innen van de huren en de zorg voor het onderhoud van de woningen, maar ook het

toezicht houden op de bewoning, het aanleren van aanvaardbaar gedrag, het smeden van sociale banden tussen haar en de huurders en regelmatige activiteiten en uitjes ter lering en vermaak. Later verklaarde Went dat Hills manier van werken haar hele leven een voorbeeld voor haar zou zijn:

‘her manner of intercourse with the tenants, so calm and commanding of respect, so quiet and controlled even in the most difficult circumstances, and the great sympathy which emanated from her wonderful personality, which throughout my life has been an illuminating example for me.’ (Van der Pek-Went, 1939, p. 36-38)

Ook haar collega Johanna ter Meulen benadrukte de noodzaak van een hartelijke doch zakelijke houding tegenover de huurders:

‘Wil ons werk succes hebben, dan moeten wij er vrij tegenover, er vrij boven staan, dan moeten wij er, in dezen zin, geen persoonlijk geluk, geen persoonlijke bevrediging, noch warmte en hartelijkheid in zoeken. Die bevrediging komt tòch wel, maar juist het makkelijkst en langs den zekersten weg, wanneer wij er niet aan denken, er niet naar hunkeren.’ (Ter Meulen, 1920, p. 9)

Terug in Amsterdam werd Bouwondernehmung De Jordaan daadwerkelijk opgericht en werden 131 woningen het werkterrein van Louise Went. De architect van de twee blokken op de Lindengracht en aan de Goudsbloemstraat was Jan van der Pek. Hij bleef, ook na de bouw, langskomen bij Went voor adviezen om zijn ontwerpen voor gezonde goedkope arbeiderswoningen elders in de stad te verbeteren.

Dit contact moet plezierig zijn geweest, want het leidde tot een huwelijk. Maar ook

na hun huwelijk bleven Louise Went en Jan van der Pek samen aan de verbetering van arbeidersbehuizing werken. Voor de in 1906 opgerichte woningbouwvereniging Amsterdams Bouwfonds ondernam het echtpaar studiereizen naar steden in Duitsland en Oostenrijk om voorbeelden van huizen voor alleenstaande mannen te bekijken. In Amsterdam zouden hun inspanningen in 1918 leiden tot de bouw van het Amsterdams Tehuis voor Arbeiders (ATVA) aan de Marnixstraat, waar alleenstaande, mannelijke arbeiders zelfstandig konden wonen in plaats van als 'commensaal' (kostganger) in een alkoof te moeten bivakkeren. Verder zou Van der Pek nog verschillende woonblokken ontwerpen, terwijl Went tot 1938 actief bleef als woningopzichteres in de Jordaan. Went en Van der Pek waren beide ook lid van de Gezondheidscommissie in Amsterdam, die zich onder meer over woonomstandigheden boog. Verder was Went voor haar huwelijk actief betrokken bij de oprichting van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk in 1899. Daar gaf ze les en begeleidde ze de stages van toekomstige woningopzichteressen. Ook zou ze zich in haar actieve leven regelmatig in het openbaar uitspreken over het belang van woningopzicht, onder meer op het Internationaal Woningcongres dat in 1913 in Den Haag werd gehouden.

Het echtpaar Van der Pek – Went maakte deel uit van een omvangrijke groep hervormingsgezinde personen die tezamen een wijdvertakt netwerk van sociale hervormers vormden. Daarbinnen bevonden zich mannen en vrouwen van de praktijk als Helene Mercier, Marie Muller-Lulofs, Hendrik Berlage en Arie Keppler, maar ook mannen van de wetenschap en politiek als Wim Treub en Anton Kerdijk. Went en Van der Pek combineerden in hun eigen werk een wetenschappelijke benadering

van de sociale kwestie met een praktische aanpak. Het verzamelen van informatie en publiceren van cijfers en feiten van sociale misstanden zorgde voor een rationele, empirische onderbouwing van de noodzaak tot ingrijpen. Dit ingrijpen werd praktisch vormgegeven door individuele initiatieven – zoals arbeidersvrouwen leren lezen door Went – en door gezamenlijke, georganiseerde activiteiten – zoals de bouw en het beheer van woonblokken voor arbeiders door woningbouwverenigingen. Het gemeenschappelijke ideaal van Van der Pek en Went, het verbeteren van de omstandigheden én het dichten van de sociale kloof, zorgde er niet alleen voor dat ze in contact kwamen met elkaar, maar ook dat ze hun samenwerkingsverband binnen het huwelijk voort konden zetten. Hun vakanties werden soms gecombineerd met een studiereis en hun liefde voor de natuur werd niet alleen samen op de fiets beleefd, maar ook met de huurders gedeeld tijdens uitstapjes buiten de stad. Er kon tenslotte, in de woorden van Went, 'niet genoeg in de richting van samengenieten' gedaan worden.²

Mietje Hoitsema (1847-1934) en Jan Rutgers (1850-1924)

Ook het echtpaar Rutgers – Hoitsema kan model staan voor de progressieve maatschappijhervormers die zich rond 1900 op uiteenlopende terreinen inzetten voor een betere samenleving. Beide zouden te boek komen te staan als socialist en als feminist, maar ze kregen vooral bekendheid door hun inspanningen binnen de Nieuw-Malthusiaansche Bond (NMB).

Mietje Hoitsema moest veel moeite doen om een opleiding te kunnen volgen en economisch zelfstandig te worden. Ze klom op van hulponderwijzeres naar directrice

van een meisjes-ULO in Rotterdam, welke functie ze twaalf jaar lang zou vervullen. Toen huisarts Jan Rutgers zijn eerste vrouw verloren had, voelde Hoitsema, ondanks de liefde voor haar werk, 'een plicht' om zich over het gezin te ontfermen en daarbij tevens ruimte te maken voor andere vrouwen die in het onderwijs wilden werken ('Vrouwenbelangen', 1927). Dat ze haar baan zou opgeven sprak uiteraard vanzelf. Met haar huwelijk, in 1885, verkreeg ze de zorg voor de drie kinderen uit Rutgers' eerdere huwelijk. Er zouden geen eigen kinderen volgen, wat overigens een bewuste keuze zou zijn geweest. Hoitsema nam de opvoeding van de kinderen streng ter hand en verschillende getuigen herinnerden zich het rationele, kille klimaat in het doktersgezin, waar bewust weinig luxe te vinden was. Anderzijds kregen de kinderen veel vrijheid om zich te ontwikkelen en de twee zonen zouden een studie tot ingenieur volgen, terwijl voor de dochter haar opleiding tot onderwijzeres voorrang kreeg en huishoudelijk werk duidelijk op de tweede plaats kwam (Smit, 1995, p. 9-13).

Toen het jongste kind naar de middelbare school ging verbreedde Hoitsema haar activiteiten naar de vrouwenbeweging, terwijl ze tevens lid werd van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Tegelijkertijd werd ook Rutgers lid van de SDAP en hij begon, net als Aletta Jacobs in Amsterdam, een gratis spreekuur voor Rotterdamse arbeidersvrouwen waar hij seksuele voorlichting en advies over voorbehoedmiddelen gaf. Ook trad hij regelmatig in de openbaarheid door zich in het debat rondom seksuele hervorming en anticonceptie te mengen. Deze vooruitstrevende activiteiten waren in de kringen waarin het doktersgezin zich bevond zeker niet van-

zelfsprekend. De angst voor een aantasting van hun positie en vervreemding van een deel van hun omgeving speelden Rutgers en Hoitsema beiden parten. Zo hield Rutgers zijn lidmaatschap van de SDAP geheim, terwijl Hoitsema de stap naar openbare activiteiten in de vrouwenbeweging met zeer veel twijfels nam. Zo bekende ze in een brief aan de feministe Annette Versluys-Poelman dat haar familie haar teveel aan de weg vond timmeren en dat haar intiemste vriendin haar de vriendschap had opgezegd toen ze in het bestuur van de net

Mietje Hoitsema

opgerichte Vereniging voor Vrouwenkiesrecht werd verkozen (Everard, 1985, p. 114-115).

Toch zou Hoitsema zich tien jaar lang publiekelijk inzetten voor de verbetering van de positie van vrouwen én van arbeiders. Behalve voor de strijd voor het vrouwenkiesrecht spande ze zich specifiek in voor de ontwikkeling van vrouwen. Middenklassevrouwen en -mannen werden bewust gemaakt van sociale en sekseongelijkheid door de debatten die georganiseerd werden door de door Hoitsema in 1895 opgerichte Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw (de Behartiging). Ook binnen de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898, waar

Hoitsema een actieve rol vervulde, was die bewustmaking een belangrijk doel. Naast deze publieke uitingen richtte Hoitsema zich tevens op de wettelijke gelijkstelling van vrouwen door de publicatie van verschillende brochures over de vigerende sekseongelijkheid in de wetgeving, in het bijzonder de arbeidswetgeving. Ook nam ze het voortouw bij de oprichting van het Nationaal Comité inzake de Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid, opgericht door verschillende verenigingen in 1903. Ten slotte viel ze in publicaties de heersende mode-idealen aan: met knellende korsetten, verontreinigende slepen en publieke dwang was deze in haar ogen zeer vrouwonvriendelijk.

Jan Rutgers, met echtgenote en kinderen, 1898

Na haar aansluiting bij de SDAP botste Hoitsema in haar strijd voor vrouwenkiesrecht en tegen de beperkende wettelijke maatregelen voor vrouwenarbeid een aantal keren met leden van de partijtop. Voor de leiding van de SDAP had het belang van de mannelijke arbeider voorrang, wat betekende dat de concurrerende arbeid van gehuwde vrouwen ingeperkt zou moeten worden en dat de mannelijke arbeider prioriteit had bij een eventuele uitbreiding van het kiesrecht. Hoitsema probeerde een feministischer stemgeluid binnen de partij te laten horen, maar werd daarin stevig tegengewerkt en ze kreeg het verwijt dat ze deel was van de ‘burgerlijke’ vrouwenbeweging. Toen partijleider Troelstra publiekelijk koos tegen een uitbreiding van het kiesrecht wanneer dit het zogenaamde ‘dameskiesrecht’, kiesrecht alleen voor vrouwen die genoeg belasting betaalden, inhield, zegde ze in 1905 haar lidmaatschap op.

Ondanks het verwijt van ‘burgerlijkheid’ aan het adres van Hoitsema nam ze in haar sociale werk juist stelling tegen de veronachtzaming van de klassenstrijd. Na onderzoek door haar vereniging De Behartiging naar de toestand der arbeidende klasse in haar woonplaats Rotterdam, besloot Hoitsema om een vereniging op te zetten die de ‘geestelijke en zedelijke ontwikkeling’ van een arbeidersbuurt door het opzetten van cursussen en ontspanningsmogelijkheden bevorderde (Rutgers-Hoitsema, 1898, p. 31). Dit bestond reeds in verschillende steden in Nederland onder de noemer Toynbeewerk, maar daarbij waren, naar Hoitsema’s overtuiging, de arbeiders zelf te weinig betrokken. Met feministe Martina Kramers toog ze naar Londen om daar het Toynbeewerk én het buurtwerk, de zogenaamde *Neighbourhood Guilds* te bestuderen. Vervolgens richtte ze in 1895, in samenwerking

met de arbeidersvrouwen van een hofje, de Rotterdamse Buurtvereniging op. Het doel van de vereniging was: ‘de mensen die in éénzelfde straat of buurt of wijk wonen, de armen zoowel als de rijken, tot elkander te brengen en aller maatschappelijke, geestelijke en zedelijke behoeften zooveel in haar vermogen is, te bevredigen.’ Daardoor zou gemeenschapszin worden opgewekt, het standenverschil weggenomen en verantwoordelijkheidsgevoel en verdraagzaamheid aan worden gekweekt. De kracht van de vereniging moest gevonden worden in de democratische grondslag, omdat de verantwoordelijkheid bij de leden zelf lag, en in de persoonlijke omgang van mensen uit alle lagen van de maatschappij op voet van gelijkheid (Rutgers-Hoitsema, 1898, p. 38-39). Uiteindelijk zou de buurtvereniging opgaan in de Rotterdamse Toynbeevereniging.

Het persoonlijk element in de uitvoering van de hervormingsidealen van het echtpaar Rutgers-Hoitsema werd niet alleen door bewust contact met arbeiders beleden, maar ook sterk geïntegreerd in hun persoonlijk leven. De boekenverzameling werd wekelijks opengesteld voor geïnteresseerden, er was een ongehuwde moeder als dienstmeisje, het dienstpersoneel at mee aan de gezinstafel, men ging over op een vegetarische eetwijze na verschillende dieetproeven en Hoitsema droeg zogenaamde ‘reformkleding’ (Smit, 1995, p.13). Deze doorwerking van idealen in hun leven bracht spanning in de verhouding met behoudende familie en vrienden. Maar ook tussen Rutgers en Hoitsema verliep de verbreding van beider activiteiten niet altijd soepel. Zo verdedigde Rutgers zich tegenover Versluys-Poelman over zijn vermeend autoritair gedrag met de woorden: ‘In werkelijkheid laat ik Mietje veel meer vrij dan meestal gebeurt [...] de meeste dingen ge-

beuren toch naar haar ideeën' (Röling, 1987, p. 165). Ook waren de logeerprijzen van de socialistische voorman Domela Nieuwenhuis en zijn vrouw aanleiding tot echtelijke spanningen: Hoitsema verbood ze vanwege het extra werk, wat Rutgers haar nogal kwalijk moet hebben genomen (Röling, 1987, p. 173).

Toch zou het echtpaar jaren lang samenwerken in de Nieuw-Malthusiaanse Bond, een vereniging die in 1881 was opgericht om de bevolkingsaanwas in te perken, met specifieke aandacht voor de uitleg over het gebruik van voorbehoedsmiddelen en de belasting van opeenvolgende zwangerschappen voor vrouwen. Beiden waren lid van de Bond en Hoitsema zou, na een pleidooi dat er een vrouw in het bestuur moest, in 1899 deel uit gaan maken van het bestuur. Twee jaar later zou het echtpaar grotendeels de richting van de NMB gaan uitmaken, toen Hoitsema presidente werd en Rutgers secretaris. Door hun toedoen verschoof de koers van een min of meer besloten groep tot een meer publiekelijk optredende vereniging die zich steeds meer op de arbeidersklasse ging richten. Hoitsema zou tot 1912 presidente blijven, Rutgers tot 1919 secretaris.

Ook voor het echtpaar Rutgers-Hoitsema gold dat ze deel uitmaakte van het hervormingsgezinde netwerk waar ook het echtpaar Van der Pek-Went in verkeerde, ook al verminderden door hun werk voor de NMB die contacten wel enigszins, vanwege de gevoeligheid van thema's als seksuele hervorming en anticonceptie. Hun praktische aanpak van sociale en sekseongelijkheid werd veelal gestaafd door wetenschappelijke argumenten, en aangewakkerd door plichtsbef en sociaal gevoel. Naast de inspanningen van Hoitsema binnen de vrouwenbeweging en van Rutgers als huisarts met gratis spreekuren, konden

ze hun echtelijke verbintenis voortzetten binnen het bestuur van de NMB, waardoor de koers naar hun inzicht kon worden gewijzigd. Die echtelijke samenwerking ging echter niet altijd over rozen en aan het eind van hun huwelijk woonden ze apart. Rutgers zou in 1924 in eenzaamheid zelfmoord plegen, met achterlating van een brief met 'duizendmaal dank aan Mietje', terwijl Hoitsema wegens algehele overspanning haar laatste jaren in een rusthuis verbleef (Röling, 1987, p. 276). In 1933 zou Hoitsema hem nog herdenken in een toespraak die ze hield bij de opening van het eerste Dr. Rutgershuis (consultatiebureau voor geboortebepaling) in Den Haag. Een jaar later zou ook zij overlijden.

Agneta Matthes (1847-1909) en Jacques van Marken (1845-1906)

Tijdens het koperen bruiloftsfeest van het echtpaar Van Marken-Matthes in 1882 werd een start gemaakt met het levenswerk waar ze wereldwijd bekend mee zouden raken: op die dag plantten ze namelijk aan de rand van Delft de eerste bomen voor het tuindorp het Agnetapark. Daar zouden de arbeiders van de Gist- en Spiritusfabriek van Van Marken een idyllische woonplek vinden. In de vervolmaking van deze gemeenschap werkten Van Marken en Matthes zeer nauw samen, elkaar aanvullend in de praktische, sociale en ideologische uitwerking van hun ideaal.

Van Marken was, na zijn studie aan de Polytechnische School, in 1869 een Gistfabriek gestart waar twintig jaar later ruim driehonderd man personeel zouden werken. Tijdens de groei van zijn fabriek zou Van Marken zich ontwikkelen tot een ondernemer met een sterke sociale inslag waarbij vele sociale voorzieningen voor zijn werknemers werden ingesteld. Zo kregen

Agneta Matthes-
Van Marken en
Jacques van Marken

de arbeiders van 'De Gist' als eersten in Nederland een personeelsvertegenwoordiging die inspraak had in besluiten. Van Marken stelde spaarkassen, pensioenvoorzieningen, een ziekenfonds, invaliditeitsvoorzieningen en betaalde verlofdagen in en stelde duidelijke regels voor de veiligheid in de fabriek en de arbeidsduur op. Om deze informatie over te brengen aan de arbeiders en hen tevens een morele boodschap mee te geven werd *De Fabrieksbode*, de eerste bedrijfskrant ter wereld, gestart. En toen de huizen van het Agnetapark bewoond waren kon Van Marken zich bovendien samen met zijn vrouw aan zijn ideaal van een harmonische gemeenschap wijden.

Het 'sociaal ingenieurschap' dat Van Marken voorstond, waarbij sociaal gevoel met ondernemerschap gecombineerd werd, was

een idee dat hij niet alleen in zijn fabriek en tuindorp in de praktijk bracht, maar wat hij ook in het openbaar debat enthousiast propageerde. Dit deed hij binnen het Comité ter Bespreking van de Sociale Quaestie, waar heren en arbeiders samen sociale misstanden bespraken, als redactielid van het *Sociaal Weekblad* en als adviseur voor de Liberale Unie en in lezingen en artikelen. De middenpositie die hij innam, tussen de belangen van de werkgevers en de werknemers in, zorgde er ook voor dat hij regelmatig optrad als bemiddelaar in stakingsconflicten. Ook was bekend dat arbeiders die door hun baas oneerlijk behandeld waren altijd bij Van Marken aan konden kloppen. Als man van zijn tijd besliste Van Marken dan persoonlijk of de klacht terecht was en of hij de arbeider zou bijstaan. Deze

patriarchale houding werd door zijn eigen arbeiders en de bewoners van het Agnetapark deels op prijs gesteld, maar het lokte ook kritiek uit.

Agneta Matthes had een typische opvoeding voor een meisje van gegoede stand achter de rug en ze had geen beroepsopleiding gevolgd. Na haar huwelijk met Van Marken besloot ze echter, toen duidelijk werd dat ze samen geen kinderen zouden krijgen, zich actief voor het bedrijf van haar echtgenoot in te zetten (De Vries, 1994). Nadat ze succesvol een parfumeriefabriekje had opgezet, waarvoor het bijproduct van de gistfabricage, spiritus, als basis diende, wijdde ze zich meer en meer aan de sociale kant van de Gistfabriek. Matthes nam het grootste deel van de uitbreiding van de zorg voor de arbeiders op zich, een arbeidsterrein dat in 1880 gebundeld werd in de fabrieksafdeling Belangen van het Personeel. Tijdens de ontwikkeling van de plannen voor een fabrieksdorp deed ze onderzoek naar de woonomstandigheden van de arbeiders van de fabriek en legde huisbezoeken af om zicht te krijgen op de problemen. Het tuindorp dat uiteindelijk gebouwd werd omvatte 78 arbeiderswoningen met een tuintje, een coöperatieve winkel, een gemeenschappelijk 'uitspanningslokaal', gelegen in een romantisch aangelegd park met veel groen en een grote vijver. Tevens werd het de woonplaats van het echtpaar Van Marken-Matthes: hun villa Rust Roest nam een prominente plaats in. Daar ontvingen ze vele gasten die een indruk wilden opdoen van de bewust gecreëerde 'idylle der nijverheid' (Mercier, 1887, p. 214).

Het sociale programma voor de arbeiders van de Gistfabriek omvatte verschillende activiteiten voor de vrije uren, waarbij de nadruk lag op fatsoenlijk, leerzaam en nuttig tijdverdrijf. Dit gebeurde onder meer door het houden van wekelijkse voor-

drachten, vaak door Van Marken zelf, maar ook door het opzetten van een bibliotheek en leeszaal, van clubs voor gymnastiek, toneel, kegelen en biljart, van een harmonie die tijdens feestelijkheden optrad en het opgeven van raadsels in *De Fabrieksode* voor winterse familieavonden. Maar ook de verdere ontwikkeling van de arbeiders én hun gezinnen werd gestimuleerd door de oprichting van een bewaarschool voor de jonge kinderen van het Agnetapark waar ze leerden fröbelen, een cursus herhalingsonderwijs voor de arbeiders, een huisvlijtschool met jaarlijkse tentoonstelling en prijzen, een cursus vreemde talen voor het kantoorpersoneel, een naaischool voor meisjes die door Agneta Matthes werd geleid en premies bij goed gedrag voor de schoolgaande jeugd.

Om de arbeiders het gezamenlijk belang van de onderneming te laten beseffen en gemeenschappelijke banden te smeden, zeker binnen de grenzen van het Agnetapark, onderhield het echtpaar veel contact met de arbeiders. Matthes hield nauwkeurig oog op het leven van de bewoners van het park door huisbezoeken, het geven van adviezen tijdens spreekuren en tijdens de vrijetijdsbestedingen. Van Marken sprak zijn arbeiders regelmatig tijdens het werk en in de personeelsvertegenwoordiging en hij schafte een tijd lang wekelijks mee. Ook hij vervulde een actieve rol in het gemeenschapsleven, vooral bij feestdagen. Van Markens verjaardag, de oprichtingsdatum van de fabriek, jubilea: het werd allemaal uitbundig herdacht en gevierd met muziek en zang, optochten en toespraken. Het lied dat de arbeiders ten gehore brachten toen het echtpaar hun villa betrok liet zien dat de gepropageerde waarden in ieder geval deels waren opgepikt. Van Marken werd toegezongen als 'Gij Heer, zoo braaf, zoo goed', Matthes werd verzekerd 'dat hier

ieder kind U als zijn eigen moeder mint’ en tezamen werd hen toegewenst: ‘Leef lang in vreugd, Gij echtpaar, vol van deugd, Leef lang nog vergenoegd en blij, Tot nut der gansche maatschappij’ (Van Marken, z.j., p. 141-142).

Van Marken en Matthes zouden met hun sociaal programma binnen de grenzen van een winstgevende onderneming een aansprekende weg wijzen voor de groep hervormingsgezinden die wel verbeteringen in de maatschappij wilde, maar tegen (teveel) staatsingrijpen was. In het *Sociaal Weekblad* werd, mede naar hun voorbeeld, verzucht:

‘Zullen ook andere Nederlandsche industrieeelen, door hun welbegrepen eigenbelang en het besef van solidariteit met het algemeen belang gedreven, het voorbeeld van landgenoot [Van Marken] en vreemdeling gaan volgen, en door het initiatief te nemen, verdere tusschenkomst van staatswege wellicht voorkomen?’ (Gorter, 1889)

Behalve in het *Sociaal Weekblad* werd aan de sociale instellingen van de Gistfabriek en het Agnetapark wereldwijd aandacht besteed. Zo bouwde ook het echtpaar Van Marken-Matthes een uitgebreid netwerk van sociale hervormers op. Na verloop van tijd zouden veel van de initiatieven van het echtpaar min of meer gemeengoed worden, echter niet door massale navolging van andere fabrikanten, maar doordat ze onderdeel werden van de politieke agenda en in het overheidsbeleid zouden worden opgenomen.

Matthes en Van Marken droegen hun idealisme duidelijk eendrachtig uit: ook al was de gistonderneming het werk van Van Marken, het welslagen van de zorg voor het personeel en de gemeenschap van het Agnetapark zou zonder de inzet van Matthes

waarschijnlijk niet mogelijk zijn geweest. In een beschrijving van het Agnetapark – een ‘bij uitstek gelukkige arbeiderskolonie’ – werd gesteld dat het haar ‘onvermoeid streven is om in het proza van het fabrieksleven een weinig poëzie te mengen.’ (Veegens, 1886, p. 54, 31). En dat Van Marken haar morele invloed hoog achtte was te lezen in zijn verslag van de ‘Maaltijd van Duizend’, het feestdiner bij het 25-jarig bestaan van de fabriek, waar de arbeiders zich zeer beschaafd hadden gedragen. Volgens hem was dat te danken aan Matthes’ invloed:

‘Die ontzaglijke mensenmassa staat blijkbaar onder den veredelenden invloed van het waarlijk schoone, dat haar geboden wordt [...] Misschien ook staan die duizenden onbewust, onder den zedelijken dwang der gulle gastvrouw, die niemand heeft uitgesloten, die in haar 25-jarig bestaan de genegenheid, de achting, den eerbied ook der anders dikwerf ruwe menigte heeft gewonnen.’³

Echtparen vol deugd

De drie hier beschreven echtparen maakten deel uit van een groeiende groep mensen uit de burgerij die de sociale en economische ordening van de maatschappij in toenemende mate als probleem ervoer. In de zoektocht naar een nieuwe, betere sociale ordening was er duidelijk plaats voor een actieve rol van vrouwen. Kwalificaties die als typisch vrouwelijk werden gezien – zorg, contact, opvoeding, verheffing – speelden in de verbetering van de maatschappij een grote rol en schiepen nieuwe perspectieven om deel te nemen aan de publieke sfeer. Initiatieven waar deze kwalificaties een belangrijke rol in speelden werden door vrouwen én mannen ondernomen. En in de activiteiten die voorheen

voornamelijk het domein van mannen waren – rationeel onderzoek, publiceren over maatschappelijke onderwerpen, openbaar debat, het opstellen van regels – werd door een toenemend aantal vrouwen geparticipeerd. Hiermee werden zeker niet alleen kansen geschapen voor vrouwen die (nog) niet getrouwd waren. Een deel van de vrouwen die sociaal werk verrichtte, bleven daar ook na hun huwelijk mee doorgaan of begonnen ermee terwijl ze (al lange tijd) getrouwd waren. Enigszins anders lag het met betaalde sociale arbeid: binnen deze groep waren niet veel vrouwen te vinden die, zoals Louise Went, financieel onafhankelijk waren of bleven terwijl ze getrouwd waren.

De huwelijkse staat bleek de mogelijkheden voor vrouwen in het openbare leven en het publieke debat dus zeker niet te beperken. Wel kon een echtelijke verbintenis, samen met de eventuele verzorging van kinderen, de richting en mate van hun sociale arbeid beïnvloeden. In het geval van Went leek haar verbintenis met Van der Pek echter weinig verandering te brengen: ze bleef haar functie als woningopzichteres uitoefenen. Gezien hun gezamenlijk optreden moet het huwelijk vooral een verrijking zijn geweest. Het huwelijk bleef kinderloos, wat de mogelijkheden voor een zelfstandige rol voor Went eenvoudiger maakte. Wel namen Went en Van der Pek jaarlijks de kinderen van de huurders waar Went opzichteres van was een dag mee naar buiten.

Bij het echtpaar Rutgers-Hoitsema leek het huwelijk enerzijds een positieve stimulans gezien de mate waarin beiden zich keerden tot hervormingsgezinde acties en hun jarenlange samenwerking binnen de strijd voor het neo-malthusianisme. Anderzijds leverde het ook spanningen op: tussen Hoitsema en Rutgers onderling en tussen hen en de behoudende buitenwereld. Hoit-

sema's functies wisselden sterk: van een zelfstandig bestaan als schooldirectrice, naar een verzorgende functie binnen het gezin Rutgers, gevolgd door een meer publiek en sociaal zeer actief leven, afgesloten met jaren waarin ze mensen schuwde. Het leek erop dat de verzorging van de kinderen haar niet veel genoeg bezorgde en ze zo spoedig mogelijk andere, meer publieke functies zocht toen haar zorg in het gezin minder nodig werd.

In het geval van het echtpaar Van Marken-Matthes vond Matthes dankzij de werkkring van haar echtgenoot een eigen functie. Het ontbreken van eigen kinderen en de houding van haar progressieve en sociaal gedreven echtgenoot lieten haar de mogelijkheid een persoonlijke richting te kiezen. Eerst met haar eigen parfumderneming, vervolgens als hoedster van het personeel en van de gezinnen in het Agnetapark. Toch moet ook dit huwelijk niet alleen maar pieken hebben gekend: Matthes zette waarschijnlijk meer opzij dan alleen haar zelfstandigheid toen ze geconfronteerd werd met de drie buitenechtelijke kinderen van Van Marken. Ze nam ze echter liefdevol op in haar huis toen hun moeder overleed, terwijl dat haar niet weerhield om haar publieke rol te blijven vervullen (Hijma, 2003).

In alle drie de voorbeelden zorgde de huwelijkse staat dus niet voor een beperking van de kansen voor de vrouwen. Het betekende daarentegen een voortzetting of zelfs een verruiming van de mogelijkheden voor een publiek leven en sociale arbeid. Voor deze gehuwde vrouwen gold tevens niet dat de zorg in de gemeenschap een logische uitbreiding was van de zorg binnen het gezin: het waren zaken die naast elkaar werden uitgevoerd. Ondanks hun echtelijke verbintenis vonden ze de ruimte om zichzelf te ontplooien in de maatschap-

pij, en kon hun huwelijk en partner een stimulan zijn in de gezamenlijke strijd voor een betere samenleving. Dit gezamenlijke optreden betekende tevens dat deze huwelijken gedeeltelijk werden ingezet voor het maatschappelijk belang en zo verschoven van een private aangelegenheid naar de publieke sfeer.

Door het eendrachtig optreden voor een gezamenlijk doel – Hilda’s en Maartens ‘volmaking’ van de gemeenschap – dachten vele sociale hervormers hun verantwoordelijkheid als burger in de praktijk te brengen. Of daar voor vrouwen een overheersend eigen, seksespecifiek aspect aan vastzat is hierbij de vraag. Weliswaar speelden bij de initiatieven veronderstelde vrouwelijke – verzorgende en opvoedende – kwaliteiten een grote rol, toch bleef het optreden van vrouwen in het sociaal werk daar zeker niet toe beperkt. Niet alleen trad er een duidelijke verruiming op van het terrein waarop gezorgd en opgevoed werd, waarbij initiatieven zich soms uitstrekten tot de hele maatschappij. Ook breidden vrouwen hun optreden uit tot gebieden die voorheen nauwelijks door hen betreden werden: deelnemen aan het publieke debat, uitvoeren van onderzoek en verslagleggen van resultaten, functioneren binnen de formele structuren van commissies en regelgeving. Tevens werd een duidelijke seksespecifieke taakverdeling ondergraven door het aandeel dat mannen namen in het sociale werk. Het vormgeven van het verantwoordelijkheidsgevoel van vooruitstrevende burgers volgde dus zeker geen vast, seksespecifiek stramien, maar zorgde integendeel voor nieuwe kansen voor vrouwen en voor nieuwe wegen voor mannen. Daarbij leek het huwelijk nauwelijks een barrière en het schiep in een aantal gevallen juist ruimere mogelijkheden voor vrouwen. De sociale initiatieven van de drie geschetste

echtparen laten zien dat hun concept van verantwoordelijkheid en burgerschap een divers geheel was, waarin elk deed wat in zijn of haar vermogen lag, maar waarin met en naast elkaar werd gestreefd de gemeenschap op deugdzame wijze te hervormen.

Noten

1. Gemeentearchief Amsterdam, Archief Bouwonderneming Jordaan, *Doel en werken der bouwonderneming “Jordaan”. Eene bijdrage op het gebied van het woningvraagstuk*. 21.
2. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Archief A.H. Gerhard. Citaat van Louise Went in brief van Helene Mercier aan A.H. Gerhard, 7-8-1900.
3. Gemeentearchief Delft, archief Gist- en Spiritusfabriek, inv. nr. 661. J.C. van Marken, ‘Indrukken’, Verslag 25-jarig bestaan Gist- en Spiritusfabriek.

Literatuur

- Blomberg, W. C. (1985). *Aan de bakermat van de Amsterdamse volkshuisvesting. Louise Went (1865-1951)*. Amsterdam: Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting.
- Everard, M. (1985). Het burgerlijk feminisme van de eerste golf: Annette Versluys-Poelman en haar kring. In: J. Reys, T. Van Loosbroek, U. Jansz, M. Henneman, A. de Wildt en M. Elias (red.), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* (pp. 106-137) Nijmegen: SUN.
- Goekoop-de Jong van Beek en Donk, C. (1984). *Hilda van Suylenburg*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- Gorter, A. (1889). Instellingen ter bevordering van arbeiders-welvaart. *Sociaal Weekblad* 10-8-1889.
- Henkes, B. & W. Los (1998). Inleiding op een paso doble. In: C. van Eijl, B. Henkes, A. Linders, W. Los, M. Stavenuiter en H. van Wijngaarden (red.) *Parallele levens. Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis* (pp. 5-10), Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Hijma, B. (2003). Jacob Cornelis van Marken. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Raadpleegbaar via: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/marken.html>

- Lewis, J. (1991). *Women and social action in Victorian and Edwardian England*. Stanford: Stanford University Press.
- Marken, J.C. van (z.j.). *Levensidealen. Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken, verzameld door A. van Marken-Matthes*. Delft: Van Marken.
- Mercier, H. (1887). *Over arbeiderswoningen*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Meulen, J. ter (1920). *De woningopzichteres*. Dordrecht: Morks.
- Pek-Went, L. van der (1939). Holland. *Society of women housing managers. Octavia Hill centenary number*, January 1939, 36-38.
- Röling, H.Q. (1987). *'De tragedie van het geslachtleven'. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond*. Amsterdam: Van Gennep.
- Rutgers-Hoitsema, M.W.H. (1898). De Rotterdamsche Buurtvereniging. In: *Verslagen der Congressen gehouden bij gelegenheid van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*. 12 Delen, 1898-1899. Deel: *Besprekingen over Maatschappelijk Werk gehouden van 19-21 Juli 1898*. Amsterdam: W. Versluys.
- Smit, C. (1995). *Maria W.H. Rutgers-Hoitsema (1847-1934). Een vrijgevochten vrouw in de eerste feministische golf*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Politicologie (UvA).
- Smit, C. (2007). *Fatsoenlijk vertier* [nog te verschijnen]. Amsterdam: Bert Bakker.
- Veegens, J.D. (1886). Een gelukkige arbeiderskolonie. *Volksalmanak voor het jaar 1886*. Amsterdam: Maatschappij tot nut van 't Algemeen, 28-55.
- Vries, W. de (1994). 'Agneta Wilhelmina Johanna Matthes (1847-1909)', *Biografisch Woordenboek Nederland*. Raadpleegbaar op: <http://www.inghist.nl/Nieuws/Tips/Onderzoek/Projecten/BWN>
- 'Vrouwenbelangen. Een 80-jarige voorgangster' (1927), *De Nieuwe Courant*, 9-7-1927.
- Gemeentearchief Delft, archief Gist- en Spiritusfabriek, inv. nr. 661. J.C. van Marken, 'Indrukken', Verslag 25-jarig bestaan Gist- en Spiritusfabriek. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Archief A.H. Gerhard. Citaat van Louise Went in brief van Helene Mercier aan A.H. Gerhard, 7-8-1900.

Bronnen beeldmateriaal

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), Amsterdam en IISG, Amsterdam

Geraadpleegde archieven

Gemeentearchief Amsterdam, Archief Bouwonderneming Jordaan, *Doel en werken der bouwonderneming "Jordaan". Eene bijdrage op het gebied van het woningvraagstuk*. 21.